

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО
РЕЖИМУ НА ДОЛЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1928 - 1953)**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 521 групи

Кравець Андрій Миколайович

Керівник:

доктор історичних наук, доцент

Юрій М.Ф.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав.кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Актуальність теми. Тоталітаризм – система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності як економіка і господарство, культура, виховання, релігія. Тоталітаризмом вважається політичне панування, яке вимагає необмеженого керування підлеглими і їхнє повне підкорення поставленим згори політичним цілям. Примусова уніфікація і невпинна жорстокість тоталітарної влади зазвичай обґрунтовується внутрішніми або зовнішніми загрозами існуванню держави. Тоталітаризм зазвичай передбачає наявність фігури вождя (фюрера), диктатуру і терор, регулярну мобілізацію населення в масові організації, ізоляцію або вбивство фактично або потенційно незгодних.

Слово «тоталітаризм» було введено в обіг 1923 року італійським політиком Джованні Амендолою, який використовував його на означення політичного ладу фашистської Італії для підкреслення відмінностей цього ладу від відомих в історії прикладів диктатури.

Радянський Союз був тоталітарною державою лівої модифікації, де відбулося злиття суспільства та держави і був встановлений політичний режим радянської влади. Приватна власність громадян на засоби виробництва, яка забезпечувала економічну незалежність від держави й відповідно створювала економічну залежність держави від них, була експропрійована державою-комуною методами націоналізації, колективізації і кооперування, тобто зосередилася в державі під симулякрами загальнонародної або колгоспно-кооперативної форм власності. Зважаючи на те, що відносини приватної власності не піддаються ліквідації урядовим декретом, уся вона, за винятком присадибних селянських господарств, зосередилася в державі, точніше – на вершині владної піраміди. Політична диктатура вождів доповнена диктатурою економічною.

Виходячи зі сказаного, названі риси та особливості більшовицького тоталітарного режиму у всій своїй жорстокості проявленні на долі українського народу.

Історіографія. Різні аспекти насильства і репресій в Україні аналізували вітчизняні вчені, серед яких О. Бенько, І. Белебега, І. Білас, С. Білоконь, В. Брехуненко, В. В'ятрович, В. Гриневич, В. Дем'яненко, А. Дещина, О. Долженков, Р. Іванченко, С. Кульчицький, О. Ковалевська, В. Нікольський, О. Олійник, В. Смолій, О. Хлевнюк, Ю. Шаповал, Б. Ярош та інші. У дослідницьких роботах зарубіжних учених розкриваються історичні, соціально-політичні, морально-психологічні аспекти цієї проблеми. Це насамперед праці Х. Арендт, З. Бжезінського, М. Джжіласа, К.Д. Брахера, Е. Карра, С. Коена, Р. Конквеста, Ф. Ноймана, Е. Нольте, Н.С. Престона та інших.

Мета дослідження. Аналіз сутності сталінського тоталітарного режиму по відношенню до українського режиму, його політики і практики.

Значення і місце насильства, беззаконня і репресій у боротьбі з так званими «українськими ворогами народу».

Завдання: розкрити – 1) встановлення більшовицької влади в Україні; 2) запровадження НЕПу; 3) ліквідація НЕПу; 4) початок репресій; 5) ліквідація куркульства; 6) Голодомор і Геноцид в Україні.

Виклад основного матеріалу. Більшовицьке моделювання української державності можна сформулювати коротко лєнінськими словами: «Не может быть и речи...» і сталінськими: «Прекратите играть в республику!». На даних положеннях ґрунтувалася вся політика більшовиків щодо України. Напередодні першого більшовицького вторгнення в Україну наприкінці 1917 р. московський ЦК проінформував київських більшовиків, що він вважає формування окремої більшовицької партії для України «небажаним». Напередодні другого вторгнення, 9 грудня 1918 р., ЦК РКП (б) послав телеграму ЦК КП(б)У в Курськ із повідомленням, що Російський ЦК буде посилати свої накази просто органам майбутньої Радянської України, а не через КП(б)У. На 24 грудня 1918 р. «Известия» надрукували лаконічне оголошення, що з анулюванням Брестської угоди з Німеччиною Раднарком більше не визнає незалежності України. На початку другої російської комуністичної агресії висловлювалася претензія, що в Україні відбувається громадянська війна між Директорією та українським радянським урядом, хоча фактично не було української червоної армії, на Україну наступала Червона армія сусідньої держави – Росії.

16 січня 1919 р. Директорія оголошує війну Росії Лєніна, і більшовики вже навіть не вдають, що війна має іншу мету, крім розширення кордонів радянської Росії. Найяскравіший прояв лєнінської моделі української державності – це другий український більшовицький уряд 1919 р. Окрім київської Ради, інших рад в Україні не було. Влада була в руках призначених партією міських ревкомів і сільських комбідів. Зрештою, ці структури були покликані обслуговувати великоросійський шовінізм.

Українська державність в УСРР мала суто формальний характер. Всеукраїнським, згадавши, що на території республіки з 1 червня 1919 р. є чинною угода про об'єднання військової, державної і господарської діяльності РСФСР та УСРР, 27 січня 1920 р. анулював усі декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ, і замінив їх російськими декретами. З 1920 р. процвітали «воєнно-комуністичні» методи господарювання, які через сувору централізацію, нехтування економічними законами, диктат комуністичної ідеології, труднощі воєнного часу призвели до повного розвалу економіки.

Наполегливі спроби більшовиків у 1918–1919 рр. побудувати відповідно до вимог воєнної програми безтоварну централізовану економіку мали згубні наслідки, але вони маскувалися війною. Кризові явища в одержавленому народному господарстві можна було списати за рахунок війни, а не реформ. Більше того, колосальна централізація управління

виробництвом забезпечила тоталітарному політичному режимові майже безмежний контроль над ресурсами суспільства. Використовуючи його передусім у військових цілях, державна партія створила армію, яка за чисельністю перевищила збройні сили всіх європейських країн, разом узятих. За її допомогою вона вийшла переможцем з війни. Та це була піррова перемога. Взимку 1920–1921 рр., коли радянській владі вже не протистояли регулярні війська противника, її становище було важчим, ніж раніше. Незважаючи на те, що Л.Троцький мав в Україні понад мільйон червоноармійців, у республіці спалахували антирадянські повстання. Українські селяни протестували проти примусового вилучення продовольства (продрозкладки) і пов'язаної з ним заборони торгівлі. Цей протест нерідко набував форми партизанського руху, який розглядався властями як політичний або куркульський бандитизм.

Введення непу найчастіше пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування режиму комісарської диктатури. Сам В.Ленін не раз підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмовитись від продрозкладки.

Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу хлібозаготівель було прийнято у вищих ешелонах влади трохи раніше. В.Ленін сформулював його у письмовому вигляді ще 8 лютого. В партійні комітети губерній і національних республік надійшов 18 лютого схвалений політбюро ЦК РКП(б) документ під назвою «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком» за підписом Л.Каменєва. У ньому пропонувалося завчасно, до початку посівної кампанії визначити загальну суму податку й середній відсоток обкладення ним посівних площ для того, щоб селяни знали, скільки хліба вимагатиме держава. Після сплати податку їм надавалося право використовувати залишок врожаю на власні потреби, у тому числі реалізовувати хліб «у місцевому господарському обороті» (тобто на сільських і містечкових базарах).

Сутність непу була досить простою. Правляча еліта сподівалась на економічне піднесення в результаті нової політики, на істотний ріст соціальної енергії, ріст ресурсів і одночасно намагалась підпорядкувати ці процеси економічним відносинам або принаймні тримати їх у межах суто економічними методами. Нова влада повинна замість боротьби за «справедливий» розподіл оволодіти торгівлею, ринком. Держава, яка встановила монополію на власність, тобто взяла на себе відповідальність за її експлуатацію, неминуче зіткнулася з тим, що односторонній тиск на розподіл результатів руйнує виробництво в усіх його формах. Не маючи змоги вдихнути творчий імпульс у виробництво, вона рано чи пізно змушена була надати виробнику можливість проявити ініціативу. Це давало надію, що могутня держава зможе потім оволодіти господарством, економічними методами. «Оживлювати торгівлю, дрібне підприємництво, капіталізм, обережно й поступово оволодіваючи ними або отримуючи можливість

піддати їх державному регулюванню лише в міру їхнього оживлення». Регулювання, відповідно, повинно було виникати в міру розвитку виробництва. По суті висувалась ідея певної рівноваги, згоди між державою і виробниками. Для В.Леніна неп – це одягнутий в шори капіталізм, який пролетарська влада повинна тримати під контролем і який можна в будь-який момент ліквідувати. Всі переваги, здавалось, були на боці держави, оскільки вона залишила всю велику і значну частину середньої промисловості за собою. Однак це не зашкодило владі звернутися за допомогою і до дрібного виробництва.

У суспільстві, яке стало на шлях товарно-грошових відносин, діє закон співвідношення господарських галузей. Будь-яка новоутворена галузь господарства, наприклад промисловість, може утвердитись і функціонувати на ринку, якщо витрати виробництва дозволяють встановити такі ціни на її продукцію, які виявляться прийнятними для виробників галузей, що раніше склалися, наприклад, для сільського господарства, якщо ці виробники будуть вважати для себе прийнятними цінові відносини між своєю продукцією та продукцією нової галузі. Багато фактів свідчать, що ще до Першої світової війни ця закономірність неухильно порушувалась. Ситуація погіршилась з початком війни. Хаос, який почався в цей період і наростав від громадянської війни, був найважливішим аспектом, рушійною силою порушення закону співвідношення господарських галузей. Серед негативних наслідків можна назвати: деградацію пограбованих через системи цін або пряму реквізицію; невідворотна руйнація елементів ринку та економіки, що раніше склалася; формування складних форм господарства на основі натуральних відносин; виникнення особливої псевдоекономіки; перетворення цін у випадкові з точки зору їхнього економічного змісту тощо. Ціни перетворилися в засіб перекачування ресурсів між основними соціальними силами суспільства (наприклад, між державою та відомствами).

Складалася дивна, вивернута ситуація, коли з ростом промисловості, міст посилилась невідповідність товарообміну між сільським господарством і промисловістю, між містом і селом. Чим більше суспільству потрібно було продукції сільського господарства, чим більше воно потребувало промислової продукції, тим гостріше відчувалася нездатність виробників у сільському господарстві купувати на свої прибутки продукцію промисловості. Зворотною стороною цього процесу була нездатність міста купувати в достатніх масштабах продукцію сільського господарства, що не створювало, до речі, зацікавленості сільського господарства в рості та розвитку виробництва. Відбувалось це тому, що порушення закону співвідношення господарських галузей створило ситуацію, коли неможливо було встановити ціну, яка влаштовувала б одночасно покупця і продавця. Це було результатом розвитку господарства в умовах атомізації суспільства, слабкості загальних зв'язків, випадковості господарських умов у різних товариствах, що не стимулювало зниження витрат, підвищення ефективності. Для цін, що склалися в результаті порушення закону співвідношення

господарських галузей, характерною є тенденція «кризи збуту в умовах товарного голоду», що чітко можна спостерігати в 1923 р.

Так, ціни на продукцію сільського господарства, якщо вони влаштовували виробників, були досить високими для масового споживача, для промисловості. Навпаки, зниження цін на продукцію сільського господарства до рівня масової спроможності призвело до того, що вони не влаштовували виробника на селі, який у результаті нічого не міг купити. Відповідно й ціни на промислові товари мали ту ж особливість: якщо вони задовольняли виробників, то для сільського господарства, для споживачів на селі вони були недоступними, коли ж вони понижувались, промисловість працювала на збиток. Звідси – ножиці цін, дефіцит, бажання міняти дефіцит на дефіцит, уникнути реалізації за гроші без додаткового соціального ефекту. Звідси небажання селян продавати хліб.

Суспільство туманно усвідомлювало причину нездатності формувати ринок. Спроба перекласти на селянство тягар індустріалізації виразилась у тому, що плата за селянський хліб була суто символічною, проблема суспільства розв'язувалась за рахунок поглиблення архаїчного примусового перекачування коштів. Це вилучення коштів не було тим фактором, який породив перепад цін між галузями, але воно катастрофічно погіршувало ситуацію, ставило перешкоду реальному виходу з глухого кута. НЕП відкривав обмежені можливості для тієї частини селян, які мали схильність до росту і розвитку, і суспільство проявляло зацікавленість у зростанні виробництва, намагалось створити для цього певні передумови. Але для реалізації цієї можливості потрібен був час. Головне, однак, полягало у тому, що загроза зрівнялівки постійно викликала у більшості посилення дискомфортного стану. До кінця 1925 р. в селі (це стосується також і України) з'явилися групи бідноти, які протиставляли себе сільрадам і кооперативам. Їх виникнення сприймалося як антикуркульська акція. Можливість зростання зрівняльної агресивності створювала вкрай несприятливі умови для виробничого накопичення. Відомий економіст М.Кондратьєв писав: «Не може бути капіталовкладень у селі в умовах, які примушують селянина направляти свої кошти для посилення особистого споживання, замість того, щоб купити коня чи корову, боячись, щоб його не називали «куркулем» у селі». Однак і це не головне. Система цінностей селянина лише частково була зачеплена цінностями товарно–грошових відносин. Ця обставина заслуговує спеціального розгляду.

Методологія соціокультурних досліджень істотно відрізняється від одностороннього економічного підходу, що тяжіє до економічного матеріалізму, фетишизму. Останній виходить з того, що самі факти купівлі–продажу, їх розвиток і збільшення є однозначним свідченням втягування селянина у товарно–грошові відносини.

Однак, по–перше, розширення товарно–грошових відносин може бути стимулом активізації архаїчних цінностей, поглиблення дискомфортного стану, що веде до вибуху. Це мало місце як в Україні, так і в інших

радянських республіках. Тому можна сказати, що за певної ситуації масштаби втягування селянина у грошові відносини – величина, зворотна вірогідності ствердження капіталізму. Ця обставина не враховувалась більшовиками при розробці ними своєї доктрини як до, так і після їх політичної перемоги.

По–друге, не менш важливо і те, що саме втягування селянина у ці відносини може означати форму зміцнення системи архаїки. П.Г.Риндзюньський з цього приводу пише: «При вивченні селян, що не належали до експлуататорських кіл села, виникає запитання: наскільки вони можуть вважатися товаровиробниками в теоретичному, політико–економічному розумінні слова? На це запитання нелегко відповісти навіть у тому випадку, якщо відомо, що сільські виробники регулярно поставляли на продаж вироблені ними продукти. Звичайно, зовнішні ознаки товарного господарства тут наявні, але це не пояснює суті справи».

При оцінці спроб реалізувати задум непу не слід забувати, що так зване «змикання» повинно було об'єднувати сільське господарство, яке спеціалісти того часу називали «первісним», і промисловість, яка в основному формувалась на основі доринкових відносин. Відповідно, можливості для реальної економічної співпраці були досить обмеженими. Історичний розвиток сформував у Російській імперії, а отже, і в Україні, дуже мало людей, які могли перетворити ринок у зростаючий за силою стимул прогресу, а ті з них, хто з'являвся уже в період непу, зазнавали утисків, а пізніше – насильства. Високорозвинутий ринок повинен стати не побічною, а визначальною сферою діяльності для виробника. Але він залишався побічним для основної маси селянства і промисловців, які працювали на казну.

У 1927 р. товарні запаси у зв'язку з черговими чутками про скору війну були вибрані, склалася ситуація, коли селянство воліло не поспішати з реалізацією хліба в очікуванні більш високих цін. Державні ціни на хліб були низькими, а їх збільшення невідворотно нанесло б удару по карбованцю, призвело б до посилення інфляційних процесів.

Збір хліба у 1927 р. був менший за попередній на 6%, і це сприяло значному зниженню його товарності. Знову стала актуальною думка Л.Троцького, висловлена у 1920 р., про необхідність «врятувати міста». Врожай 1927 р. почав силою вилучатися. В 1928–1929 рр. в містах були введені хлібні картки, а це було не що інше, як регулювання споживання. Інакше кажучи, це був катастрофічний крах альтернативного задуму буквально за всіма сутнісними параметрами; поворот до економіки не вийшов.

У певному розумінні ситуація, що склалася, була результатом істотної зміни способу життя селянства після революції. По–перше, у зв'язку із значною втратою сільського населення під час громадянської війни земельні наділи дещо зросли. По–друге, послаблення економічної необхідності продавати частину врожаю означало якщо не абсолютне, то істотне відносне

поліпшення селянського споживання. Все це посилювало натуралізацію селянських господарств, цінність ресурсів, отримуваних у власному господарстві, і одночасно послабило зв'язок з суспільством з цілого ряду параметрів.

Пленум ЦК у липні 1928 р. зазначив «небезпеку розриву між соціалістичним містом і дрібноселянським селом, тобто небезпеку порушення основної умови соціалістичного перетворення всього народного господарства».

Посівні площі досягли 97% довоєнних, а товарність ледве перевищувала 50%. Пленум змушений був констатувати «напівнатуральний характер» сільськогосподарського виробництва. Становище з хлібом «створювало загрозу кризи для всього народного господарства». Аналізуючи неп, як правило, забувають про архаїчність сільського господарства, не враховують, що нова політика мала поверховий характер. Промисловість, незважаючи на введення госпрозрахунку, продовжувала, що відповідало історичним традиціям, спиратися на державу. Ринкові зв'язки всередині промисловості, передусім між важкою і легкою, була дуже обмеженою. НЕП підвищив матеріальне становище робітників, але не зацікавив їх у поліпшенні кінцевих результатів праці. З 1928 р. робітники почали отримувати продовольчі картки, що відрізало їх зв'язок з ринковою системою через виробництво. Робітники намагались захистити себе від стихії ринку, підтримуючи авторитарну систему розподілу, певні варіанти зрівняльної оплати. Це було тією чи іншою мірою реалізовано тарифною реформою 1928 р.

Зацікавленість селянства у непі також була небезпідставна. Звичайно, частина селян намагалася продавати надлишки. Однак 35% селян були звільнені від сплати сільгосподатку, що не тільки прив'язувало їх до авторитарного порядку з його примусовим перекачуванням ресурсів, а й позбавляло стимулу до підвищення товарності.

За великим рахунком, неп відкрив таємницю: в Радянському Союзі є господарство, але немає економіки як визначальної господарської форми. На економічній основі «змикання міста й села» виявилось неможливим. Створилася парадоксальна ситуація: жителі міста й села потребували продукції, що вироблялася і одними, й іншими. Звідси природність «змички». Але одночасно виявилось, що для її забезпечення немає всезагального механізму економічного відтворення, тому що в сільському господарстві та промисловості переважало натуральне відтворення. Практично «змичка» і могла носити характер натурального обміну, що вимагало тотального примусового механізму. Але це було неможливо економічно. Панування архаїчних цінностей несло заборону на подібні знання. Влада постійно потребувала грошей, намагалася примусити своїх підданих здобувати гроші на ринку для сплати податків, але одночасно перешкоджала цим процесам, намагаючись розвивати промисловість на доринковій основі. Історично розвиток галузей відбувався через адаптацію до до- й антиринкової системи

примусової циркуляції ресурсів. Така обмежена, за своєю суттю примітивна спроба прорватися до певної обрізаної форми економіки, як неп, обтяжена утопічними завданнями, мріями про швидку побудову ідеального суспільства, не спиралася на усвідомлення виняткової складності та драматизму ситуації, що склалася, але слідувала лише міфам і нездоровому глузду. Це приречило її на провал.

Ілюзія, що лежала в основі непу, полягала в тому, що історично обмежений рівень товарно-грошових відносин, санкціонований суспільством, його культурою і значно понижений масовою боротьбою за зрівняльність, масовою активізацією архаїчних відносин, здавався здатним нести на собі тягар вирішень величезних завдань, які поставило перед собою утопічне суспільство.

Крах одних невиправданих надій штовхав партійне керівництво на чолі зі Й.Сталіним до пошуку інших. Взагалі час правління Сталіна більшою мірою, ніж будь-який інший етап радянської історії, здається чимось фантастичним. В історії не було нічого подібного. Знайомство з масовими соціальними процесами на цьому етапі історії ламає уявлення про мотиви людей, навіть з погляду елементарного самозбереження і здорового глузду. Напрошується думка про якесь масове безумство. У 1937 р. в таборах сиділо 8 млн чоловік, а в 1938 р. – 16 млн.

Свого найвищого апогею репресії досягли після таємного наказу за номером 00447, підписаного Сталіним та всіма учасниками політбюро «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, злочинців та інших антирадянських елементів». З метою повного знищення так званих «ворогів народу», існували плани їх ліквідації. Серед партійно-державного керівництва областей і республік СРСР відбулось змагання хто більше виявить «ворогів народу». Деякі керівники доповідали, що «виявили ворогів народу» на 200, а то і на 500 відсотків. За цією логікою, практично вся країна стала антиправовим полем, де будь-який громадянин тільки за підозрою щодо нелояльності до режиму міг потрапити за ґрати. На одній з нарад нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов поставив завдання перед працівниками НКВС, «Зі всією революційною ненавистю ми повинні знищувати «ворогів народу». Можливо, певна кількість невинних людей теж буде знищена, але це не страшно, якщо під час операції «зайва тисяча буде розстріляна».

На запитання, як бути з заарештованими літніми людьми, Єжов відповів: «Якщо тримається на ногах, - стріляй».

Єжов не тільки постійно погрожував начальникам, які проявляли сумнів в наявності такої кількості ворогів, але суворо карав за нерозторопність і недостатнє завзяття та пильність. Чекіст, проголошував Єжов, насамперед повинен керуватися не кримінальним кодексом, а революційною і пролетарською ненавистю до класових ворогів. Відомо що така формула «звільнила багатьох працівників органів внутрішніх справ від моральних мук сумління».

Більшовики завжди доводили, що рано чи пізно колективне сільське господарство має замінити дрібні селянські господарства. Вони усвідомлювали, що переконати селян погодитись з таким поглядом буде процесом довгим і нелегким, особливо після тих поступок, що їх за НЕПу отримали селяни. Реакція селян на створення у 1920-х роках колгоспів та радгоспів була малообнадійливою – до них вступило 3% усіх сільськогосподарських робітників СРСР. Тому опрацьовуючи перший п'ятирічний план, більшовики розраховували, що в кращому разі вони зможуть колективізувати 20% селянських дворів (для України це завдання становило в 30%). Зосередивши увагу на індустріалізації, радянське керівництво, очевидно, вирішило не брати на себе величезний тягар, пов'язаний з докорінним перетворенням сільського господарства.

Проте незабаром стало ясно, що індустріалізація, як її уявляли ради, вимагала широкої колективізації. Сталін дійшов цього висновку, ймовірно, під час кризи зернозаготівель 1927–1928 рр. Радянські плани розвитку промисловості спиралися на те, що держава зможе дешево купувати зерно у селян. Це дало б їй змогу як забезпечувати хлібом зростаючу робочу силу в містах, так і продавати його за кордон, прибутки з чого, в свою чергу, йтимуть на фінансування індустріалізації. Але селяни вважали запропоновані державою ціни (часто вони становили лише одну восьму ринкових) надто низькими і відмовлялися продавати збіжжя. Розлючений непокорю селян, яку він назвав «саботажем», Сталін вирішує, що для виконання п'ятирічки над селянством необхідно встановити як економічний, так і політичний контроль. Відтак без усякої попередньої підготовки він наказує розпочати рішучу кампанію «суцільної колективізації». Розуміючи, що найзапекліший опір чинитимуть заможні селяни, Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу». Ця класична тактика за принципом «поділяй та володарюй» була розрахована на те, щоб ізолювати найзаможніших хазяїв від маси бідних селян.

Що ж фактично означала «ліквідація куркульства як класу»? Тих, хто чинив найупертіший опір, розстрілювали або масово вивозили в табори примусової праці на північ чи до Сибіру. Решту позбавляли всієї їхньої власності, залишаючи напризволяще. Розкуркулювання сягнуло апогею взимку 1929–1930 рр. Найпоширенішою формою стала депортація. Сотні тисяч селян разом із сім'ями виганяли з домівок, саджали у товарні потяги й вивозили за тисячі кілометрів на північ, де їх викидали серед арктичної пустелі, часто без їжі та притулку. Протягом 1929 – початку 1930-х рр. радянським режимом було вивезено один мільйон двісті тисяч «українських куркулів» на північ; майже половина з них, особливо дітей, загинули. Деякі депортовані, зокрема молодь, втікали із заслання. Разом з тим ті, кому пощастило уникнути депортації, нишком приєднувалися до міської робочої сили (брати на роботу куркулів заборонялося). Так перестала існувати велика частина найбільш працездатних і продуктивних господарів в Україні. Як

зауважив один радянський письменник, «жоден з них ні в чому не був винний, але вони належали до класу, що був винний у всьому».

Щоб реалізувати свої наміри, режим потребував допомоги, та для цього на селі відчутно бракувало комуністів. Спочатку уряд покладав надії на відновлені комітети незаможних селян, гадаючи, що їм немає чого втрачати від розкуркулювання та колективізації. Але незабаром стало ясно, що для селянина бідність ще не означала готовності брати участь у знищенні своїх заможніших сусідів. Тому уряд для проведення своєї політики відрядив на село тисячі міських робітників, російських та єврейських комуністів і комсомольців.

Восени 1929 р. в українські села було направлено 15 тисяч робітників, у січні 1930 р. – близько 47 тисяч. Водночас для проведення кампанії розкуркулення та керівництва щойно утвореними колгоспами в Україну прибули так звані двадцятип'ятитисячники (що головним чином були російськими робітниками, фанатично відданими «побудові соціалізму» будь-якою ціною). У 1932 р. в Україну прибуло 50 тис. комуністів і 150 тис. комсомольців. У січні 1933 р. було збільшено відділи НКВД при МТС. Ці чужі для України люди забезпечували проведення політики уряду з іще більшою жорстокістю.

Я торкнуся проблеми голодомору в Україні в 1932–1933 рр., якого можна було уникнути. У 1932 р. було зібрано зерна по 362 кг на душу населення, що давало змогу прожити до нового врожаю. Але більшовицька влада наклала в 1932 р. на Україну збільшену данину зерном – 58,1 млн тонн. Селяни виконали план у серпні. Тоді влада наклала у жовтні додатково ще половину плану. Заможні селяни виплатили і це. Тоді в січні 1933 р. поставки були збільшені ще раз додатково, не залишивши селянам навіть насінного фонду. Уряд СРСР продав до Європи українського зерна в 1932 р. 17,3 млн тонн, а у 1933 р. – 16, 8 млн тонн, а борошна щороку по 300 тисяч тонн. За офіційною статистикою радянська влада здерла з України в 1933 р. хлібопоставок на 225 млн пудів. Але були ще голодомори 1921 р. та 1946–1947 рр.

У 1921 р. в південно–східній частині України була велика посуха. Зерна зібрали лише 35% від звичайного врожаю. Голодувало близько восьми мільйонів українців. Неврожай загрожував безхліб'ям і російським містам. Уряд СРСР попросив у США допомоги. Нарком М.Литвинов на переговорах 3 серпня 1921 р. з американською благодійною установою АРА просив допомогти лише голодному Поволжю, а про Україну, взагалі мови не було, вимагаючи при цьому везти допомогу лише через російські порти, пояснюючи, що чорноморські порти та українські залізниці в поганому стані – він не хотів, щоб американці побачили голод в Україні. Надійшло 146 тис. пудів.

В Україні в цей час проживало кілька мільйонів євреїв. Хоч вони й не голодували, проте американська єврейська діаспора вимагала (через уряд США), щоб уряд СРСР дозволив АРА допомагати євреям в Україні.

Радянська Росія, потребуючи позик від США, знала, що американські євреї–банкіри будуть вирішувати, чи дати їх, чи ні, тому й дозволили двом представникам АРА Дж. Гетгісонові та А.Голдерові приїхати в Україну. Вивчати становище їм не дозволили, пояснюючи, що ніякого голоду в Україні немає, але вони все ж таки довідались про нього. 12 серпня 1921 р. АРА підписала з урядом Радянської Росії окрему угоду про допомогу голодуючим в Україні, але коли уповноважені цієї організації приїхали до Харкова (тодішньої столиці), то уповноважені від українського радянського уряду пояснили їм, що Україна –окрема держава, отже, угода є неправочинною і, відповідно, вони не мають права допомагати голодуючим в Україні, тим більше, що їх немає. Українські емігранти, а також галичани подали голові Міжнародного Червоного Хреста, відомому Ф.Нансену багато документів з підтверджуючими фактами про голод в Україні. Справжній гуманіст Ф.Нансен обурився більшовицькою політикою, вимагаючи від російського уряду дати дозвіл на продовольчу допомогу Україні. Більшовицький російський уряд, не визнаний капіталістичними країнами, разом з тим, потребуючи допомоги як технічної, так і у формі позик, змушений був дати дозвіл на допомогу голодуючим в Україні. Та поки Ф.Нансен виборював цей дозвіл, минуло вісім місяців. До того часу АРА роздала у Поволжі майже все. Наступна допомога надійшла лише у квітні 1922 р., коли, за свідченням АРА, в Україні від голоду померло майже три мільйони чоловік.

У центральній Росії та північній Україні голоду не було і, рятуючись від смерті, голодні українці йшли туди по хліб. Більшовицька влада поставила на всіх шляхах «охоронні загони», які не пускали на північ голодних. Більше того, з Поволжя до північної України привезли сімдесят тисяч дітей і зобов'язали українських селян годувати їх, хоча саме тоді сотні тисяч українських дітей помирало з голоду в сусідніх повітах. Російський «Центральний комітет допомоги голодуючим» у своєму звіті IV з'їздові Рад звітував, що в Україні було зібрано 2531 тисяч тонн зерна – менше на 20% звичайного врожаю, що становило на душу населення 63 кг, але в голодних областях – втричі менше. Вже восени 1921 р. у південній Україні поїли котів, собак. Харчувалися травою, корою. Зареєстровано сотні випадків канібалізму. Голодувало 90% населення³¹². А вище згаданий російський комітет вивіз з України 2941 залізничний ешелон зерна, з яких у Поволжя було відправлено 2763 ешелони, а в Україні залишено для голодуючих 178.

Російський уряд офіційно визнав голод в Україні лише через п'ять місяців, а за цей період постійно вивозилося зерно. На Херсонщині, де голодувало 90% населення, зернові поставки сягнули 90%. Всього російським радянським урядом 1921 р. з України було вивезено 11 млн тонн зерна³¹⁴. Вищезгаданий комітет у своєму звіті вказує: «... навіть в охоплених голодом губерніях здача зернових поставок йшла краще, ніж у неголодних губерніях». Чим пояснити це вбивство голодних українських селян? Звіт пояснює: «... після судів над ситими в Одесі, Києві, Харкові збір

зернових пішов краще». Для висвітлення цієї трагічної ситуації наведу ще свідчення голови АРА професора Н.Фішера: «Ні російський, ні український радянські уряди не допомагали голодним в Україні. Що гірше, від літа 1921 р. до весни 1922 р., тобто коли з голоду гинули сотні тисяч людей, з України вивозилося мільйони тонн зерна. Ми, американці, дивувалися і не могли зрозуміти причини: чому довгі потяги, навантажені зерном у Полтаві, Києві, їхали до далекого Поволжя, тоді як в недалекій південній Україні гинули з голоду десятки тисяч щодня. Ба, що гірше, ми, американці, не йняли віри своїм власним очам: уряд вивіз з Росії 185 залізничних ешелонів зерна з Миколаївщини й Одещини, де сотні тисяч мерців лежало по містах і селах. Цього уряд навіть не приховував, а писав у своєму звіті «Итоги борьбы», що «... навіть голодні губернії: Херсонська, Таврійська, Одеська висилали пшеницю у Поволжя. Український уряд пізніше офіційно визнав, що в Україні навесні 1922 р. було три мільйони голодних. Насправді ж було значно більше, бо ті три мільйони – це були ті, що ще не померли. І маючи мільйони своїх громадян, які помирали з голоду, український уряд стягував з них хлібопоставки. А голод в Україні був тисячократно більший, жахливіший, ніж на Волзі. І російський уряд знав це краще за нашу АРА, вимагаючи від нас, американців, зосередити всю допомогу лише Поволжю і хоч не офіційно, проте фактично забороняв нам рятувати голодних українців».

Не можна обминути й голодомору, який стався на Західній та Південно–Західній Україні у 1946–1947 рр. Попри посуху, яка тут сталася, головною причиною голодомору була вже випробувана тактика 1932–1933 рр. організації колгоспів, що утворилися тут у цей час. І як результат – близько мільйона чоловік померлих від голоду.

Голодомори в Україні 1946–1947 рр. – це лише частина плану знищення українського селянства з боку російської влади, точніше – продовження багатовікових зусиль. Один з міністрів В.Волиневський звітував у 1737 р. цариці Анні: «До мого приїзду в Україну я ніколи не припускав, що вона така сплюндрована, що так багато люду померло. Наша армія забрала у тутешніх людей все зерно і всю худобу. Тут не залишилося й такої кількості селян, щоб бодай собі посіяли. Багато землі не засіяно, бо немає кому сіяти, та й нема чим орати, бо наша армія забрала всю худобу. А треба ще стягнути з тих людей тридцять тисяч мір борошна та сіна»³¹⁶. Російський губернатор Г.Потьомкін доповідав 1787 р. Катерині II: «Наша армія забирає свавільно в Малоросії все і найприхильніші до нас тутешні люди починають ремствувати відкрито та загрожувати нам помстою».

Про страхіття терору з боку радянської влади стосовно українського народу написано десятки книг і статей. Знищувались всі, починаючи від президента УАН, митрополита української церкви і далі – десятки академіків, єпископів, сотні професорів, письменників, тисячі вчителів, священників, кооператорів, десятки тисяч інтелігенції, мільйони селян,

робітників. Нарком освіти В.Затонський у доповіді ВУАН 1934 р. вказував на те, що лише 1933 р. знищено 1649 українських науковців, а серед них найбільше знавців української мови та історії. У 1932 р. було 10063 українців–науковців і професорів. У 1940 р. залишилося лише п'ять тисяч³¹⁸. Тільки один П.Постишев приклався до знищення у 1933 р. в Києві тридцяти тисяч української інтелігенції. Лише за п'ять років (1932–1937) радянською владою було знищено 90% українських письменників: з 200 – 190³²⁰. Та й сама влада зізнається, що за сорок років (1917–1957) зникло 365 українських письменників.

Світова історія не знає випадків, коли знищувався б увесь провід якоїсь церкви. Владою у 1926–1932 рр. було вбито двадцять вісім єпископів і понад три тисячі священників Української Православної церкви. У 1941–1946 рр. знищено шість українських уніатських єпископів і дві тисячі п'ятсот священників³²³. В українських шкільних підручниках було надруковано, що Українська уніатська церква з великою радістю й охоче з'єдналася з «матірною» московською. Секретар ЦК КПУ С.Косіор на з'їзді КПУ сказав: «Оцінюючи велику працю, проведену в 1933–1939 рр. у боротьбі з українськими націоналістами, працю, яку ми не припиняємо і тепер і яку вестимо й надалі, треба сказати, що ми би́ли націоналістів міцно й влучали, як мовиться, у самісіньку ціль». За часів великого погрому України в 1933–1939 рр. в СРСР існував так званий «Червоний Хрест допомоги політв'язням». Головою його був М.Горький. Жінки ув'язнених українських письменників просили його допомогти їхнім чоловікам. У відповідь вони почули: «Коли ворог не здається, його знищують».

Демограф Едмонд Тієрі, взявши за основу природний приріст населення Російської імперії у 1900–1912 рр., обчислив, що у 1956 р. повинно було бути в ній 366 млн чол., а без Польщі та Фінляндії (31 млн.) – 327 млн чол. Але в заміні необхідно додати приєднані Східну Пруссію (Калінінградська область), Західну Україну, Північну Буковину, Бессарабію, Зовнішню Монголію, де проживало ще 32 млн чоловік, і відняти приблизно 30 млн чол., які загинули у Великій Вітчизняній війні. Отже, у 1956 р. в СРСР мало бути 325 млн населення, а перепис 1956 р. подає 200 млн. А де решта 127 мільйонів?

Радянська статистика подає, що у 1926 р. у СРСР було 147027915 населення. З цієї кількості росіян 77791724 (52,9%); українців – 31194976 (20%); інших – 38041815. А в 1956 р. у СРСР проживало 208 млн 827 тис. чоловік. З них: росіян – 144 млн 588 тис., українців – 36 млн 981 тис., інших – 57 млн 258 тис. Отже, кількість населення зросла на 24,8% (на 61,8 млн). Росіян збільшилось на 41,4% (на 36,8 млн), українців – на 13,2% (на 5,8 млн), інших – на 16,8% (на 19,2 млн). Тобто за тридцять три роки кількість росіян у середньому зростала на 1,25%, українців – на 0,4%, інших – на 0,5% щороку.

До 1917 р. приріст населення в Росії становив 1,68%, а в Україні – 2,36%. Зниження приросту пояснюється втратами у двох війнах (за

переписом 1959 р. в СРСР жінок було на 20,8 млн більше, ніж чоловіків). Але як пояснити зниження приросту українців з 2,36% до 0,4% ? Тобто аж на 60%? За тридцять три роки така різниця приросту становить двадцять три мільйони. Отже, в 1959 р. українців мало бути 54 млн, а не 37 млн, як подає радянська статистика.

Але одвічна трагедія українців саме в тому й полягає, що до їхнього знищення причетні самі ж українці, які інкорпорується в чужу державну владу, про що вже не раз говорилось вище.

Почну з більшовицького перевороту в Петрограді. Як відомо, ідеї більшовизму не були популярними в Україні. Якщо їх і сповідувала якась частина населення, то це переважно російськомовні робітники Донбасу. Проте в Україні були потужні есерівські та меншовицькі організації, велика частина яких пізніше приєдналася до більшовиків. У самій столиці Росії, Петрограді, напередодні осені 1917 р. значна частина більшовицьких сил, хоч як дивно, складалася з українців, і їх роль у Жовтневому перевороті важко переоцінити. Мова йде насамперед про матросів Кронштадта і про безпосередніх військових організаторів Жовтневого перевороту. Серед матросів Балтійського флоту, як і взагалі флоту Росії, відсоток українців був дуже високим. Шістдесят тисяч кронштадтців на чолі з головою Центробалту матросом–більшовиком П.Дибенком забезпечувало військове домінування більшовиків у Петрограді. Серед солдатів Петроградського гарнізону, де також було багато українців, більшовицька пропаганда велася під керівництвом члена Петроградського військово–революційного комітету М.Криленка. Нарешті, саму підготовку та здійснення захоплення влади у Петрограді більшовики провели під керівництвом професійних революціонерів з військовим досвідом – українців В.Антонова–Овсієнка і М.Подвойського, майбутнього коменданта Зимового. Заслуги Антонова–Овсієнка, Дибенка та Криленка в Жовтневому перевороті були настільки великими, що всі троє були обрані в перший більшовицький уряд – Раду Народних Комісарів, де вони очолили комітет з військових та морських справ. Але не тільки українські люди багнета зайняли видне місце в урядовій та партійній ієрархії більшовиків, що перемогли. Значні посади обіймали також О.Луначарський, який помилково зараховується до євреїв, В.Бонч–Бруевич (особистий секретар В.Леніна), О.Цюрупа, а також Г.Покровський і М.Скрипник, введені потім до складу більшовицького уряду в Україні.

На що вказує дана ситуація? Що відсутність української державності примушувала людей харизматичного складу, а просто авантюристів, як Криленко, шукати застосування своїх сил і часто заради цього піддаватися утопічним ідеям, вірячи при цьому, що вони несуть людям щастя. Щастя, однак, обернулося горем, у тому числі й для більшості організаторів Жовтневого перевороту.

На відміну від центру Росії, поширення влади більшовиків на південь і схід, як відомо, було неуспішним. Центральна Рада відмежувалась від більшовицького уряду в Петрограді. Спроби останнього встановити

радянську владу в Україні за допомогою чергового перевороту, зазнали поразки. Тоді був уперше пущений у хід сценарій, який потім став класичним: «допомоги» братерському комуністичному урядові. Наприкінці грудня 1917 р. (все це відомо, але мова йдеться про інше) в Харкові, який входив тоді до складу Росії, відбувся перший Український з'їзд Рад, що проголосив Українську Радянську Республіку, звернувшись по допомогу до В.Леніна. На початку січня 1918 р. дванадцятитисячна Червона армія, в складі якої було багато українців (пригадаймо І.Щорса, В.Боженка) під керівництвом відомого нам українця Антонова–Овсієнка вторглася в Україну. Однак, як відомо, з приходом німців більшовики змушені були її покинути. У січні 1919 р. кілька полків під командуванням того ж Антонова–Овсієнка перейшли кордон України і в лютому увійшли в Київ. Але розмах громадянської війни настільки ускладнив становище більшовиків, що їм стало не до України. У грудні 1919 р. більшовики втретє раз проголосили створення Української Радянської Республіки і напередодні осені 1920 р. досить міцно контролювали територію Східної України (більша частина Західної України дісталася Польщі).

Таким чином, можна зробити висновок, що радянська влада в Україні була встановлена за допомогою багнетів українських і російських солдатів Червоної армії, але на чолі цієї армії стояв саме українець – Антонов–Овсієнко.

Загальновідомо, що Й.Сталін став повновладним диктатором у 1927 р., а з 1928 р. починається здійснюватися його програма колективізації, і чим вона обернулася для українців, теж загальновідомо. Але подивимось, хто в керівництві партії періоду колективізації був опорою Сталіна і виконавцем його волі. Відповідь можна дати у вигляді списку членів «сталінського» Політбюро ЦК XVI з'їзду ВКП(б) (липень 1930 р.), сформованого через кілька місяців після видалення противників насильницької колективізації. Ось цей список. Члени Політбюро: Й.Сталін, К.Ворошилов, М.Калінін, Л.Каганович, С.Кіров, С.Косіор, В.Куйбишев, В.Молотов, С.Орджонікідзе, Я.Рудзутак. Кандидати в члени Політбюро: А.Мікоян, Г.Петровський, В.Чубар. За національним складом серед партійного керівництва: п'ять росіян, два грузина, два українця (Петровський і Чубар). Щоправда, сюди треба віднести ще й генерального прокурора СРСР Криленка, який, особливо в 20–х роках, відзначився своїми судами над церковниками, вірменин, євреїв, латиш і український поляк. Я включив у число росіян К.Ворошилова, який запевняв П.Григоренка, що він українець³²⁶. Таким чином, як видно, до тих страхіть, що відбувалися в Україні, мали безпосередню причетність і українці. Г.Петровський, В.Чубар, Криленко, той же К.Ворошилов і ще два українських поляки: С.Косіор та В.Менжинський, який до 1934 р. очолював ВДПУ – каральний орган більшовиків кінця 20–х – початку 30–х років.

Тоталітарна сталінська система могла розвиватися в основному лише екстенсивними методами, посиленою експлуатацією людських можливостей, що склалися, природних ресурсів. Економічне зростання досягалося через

постійне руйнівне перекачування ресурсів з однієї галузі в інші за рахунок масової рабської праці мільйонів заарештованих, загального кріпосництва. Однак кожен крок такого зростання підривав основи майбутнього, готував катастрофічний крах, тому що формував безвихідну форму соціальної організації, посилював соціокультурну суперечність. Система псевдоекономіки, що склалася, страждала відсутністю механізмів, здатних відрізнити ефективне рішення від неефективного, що відкривало шлях дезорганізації у сфері вибору шляхів соціального розвитку. Суспільство, позбавлене духовної еліти, яке намагалося розв'язати складні проблеми розвитку великого суспільства методами, що були притаманні локальному товариству, було жалюгідним видовищем. Підміна економічного розвитку суто господарським, орієнтованим на отримання певного набору натуральних благ, вибір яких визначався, як правило, суто ідеологічними підходами, вимагали, подібно до стародавніх ритуальних споруд, величезних зусиль. Тому оцінка розвитку за натуральними показниками має обмежену цінність. Однак і вона показує досить низький рівень ефективності рішень. Наприклад, перший п'ятирічний план (1928–1932 рр.) за основними показниками – виплавці сталі, чавуну, по прокату, по видобуванню вугілля, виробництву електроенергії був виконаний лише у 1934 р., тобто на другому році наступної п'ятирічки. Проте обсяг промислового виробництва потроївся, але сільське господарство скоротило виробництво у півтора рази, що різко посилювало незбалансованість галузей, зменшило можливість економічної «змички». І свою чергу, показники другого п'ятирічного плану (1933–1937 рр.), затвердженого у 1932 р., в 1934 р., на другому році п'ятирічки, були знижені (план виплавки чавуну до 73%, по видобутку вугілля – до 76%, виробництву електроенергії – до 38% початкового). Однак у відрегульованому вигляді план фактично не був виконаний: за офіційними даними, лише у 1938 р. були досягнуті планові показники виробництва електроенергії, у 1940 р. виконані показники з видобутку вугілля, у 1949 р. – з виплавки чавуну. У початковому ж варіанті план був виконаний лише у повоєнні 1951–1952 рр. Щодо третьої п'ятирічки (1938–1942 рр.), перерваної у 1941 р. війною, що почалася, то підсумки перших її років свідчать про справжню катастрофу. План, затверджений XVIII партз'їздом у 1939 р., тобто на другому році п'ятирічки, за три довоєнних роки був виконаний по виплавці чавуну на 52%, сталі – на 5,9%, прокату чорних металів – на 1,25%, видобутку електроенергії – на 31,1%. За три роки, що залишилися, необхідно було виконати від 67 до 98,75% плану. Натуралізація господарства при всій відповідності такої політики масовим ідеалам ні до чого доброго, природно, привести не могла: погіршилось економічне становище, різко знизилось народне споживання, зростали бюрократизм, дезорганізація, зловживання. Наприклад, за деякими підрахунками, частка доходу у масштабі СРСР знизилась з 18% до 3–4%. У 1946–1947 рр. на фоні засухи, яка охопила багато регіонів, особливо Україну, та проведенням у приєднаних областях колективізації загинуло до 2 млн чоловік. Тільки в західних областях України

та Буковини ця цифра становила близько 1 млн 200 тис. чоловік. Посилилась втеча із села. Індекс роздрібних державних цін зріс у 1947 р. порівняно з 1928 р. до 20,1.

Разом з тим Сталін до кінця своїх днів стійко захищав необхідність витіснення з життя суспільства товарно–грошових відносин, збереження архаїчних, доекономічних відносин. Чим більше росло виробництво, тим більше посилювалось дивне, непередбачене наукою явище, що отримало назву дефіцит. Він у зростаючих масштабах не тільки розкривав безсилля тоталітарного планування, а й натякав на те, що нове царство Правди зовсім не те, за що воно себе видає. Зміст її суспільство не здатне було розгадати, але проте було очевидно, що могутність тотема не є безмежною. Слабкість його посилювалась тим, що між вождем і народом виростала щільна стіна співтовариств, яка перехопила творчий потік, який колись виніс нікому не відомого грузина на вершину влади. Це ж саме стосується і місцевих «божків» – як С.Касіора, Постишева в Україні тощо.

Господарська криза початку 1932 р. змусила політбюро навесні прийняти рішення щодо проведення великої господарської реформи. На XVIII партконференції говорили про важливість радянського ринку. У травні були знижені заготівлі і було дозволено торгувати артілям і кустарям за ринковими цінами. Була зроблена спроба зменшити тягар інфляції, збільшивши обсяги реалізації продуктів харчування і товарів народного споживання за твердими цінами, обмеживши заробітну платню. Однак реформа не дала позитивних результатів. Політбюро повернуло до контрреформи, ввівши кримінальну відповідальність за збір колосків, були введені паспорти, тобто посилювалось загальне закріпачення.

Якщо зробити спробу оцінити переваги більшовицького ладу перед тим, який був до 1917 р., з точки зору цінностей людського життя, то тут досить важко говорити про досягнення. Нове суспільство забезпечило новий порядок, але у ньому не знайшлося легального місця для людини. Це був порядок, який вимагав людських жертв, тому що людина самим фактом свого повсякденного життя руйнувала велике суспільство, державність. Чим далі людська свідомість проникала у сутність того, що відбувалося, тим глибше відкривалася метафізична прірва, з якої віяло жахом.

Зі смертю Сталіна закінчився найпарадоксальніший етап в історії країни, а можливо, і в історії людства. Він міг виникнути лише у виняткових умовах. Масове знищення людей було лише зовнішнім симптомом глибокого внутрішнього саморуйнування, яке назрівало та тривало вже давно, і тепер сягнуло до критичної точки.

Сталінізм можна зрозуміти як терористичну відповідь суспільства на новітні струмені, що звалилися на нього у ХХ ст., як крайнє, що дійшло до абсурду намагання влади взяти на себе те, на що саме суспільство виявилось нездатним, – забезпечити загальне зростання і розвиток. Точка зору дореволюційних російських реформаторів, яка пролягала у тому, що реформи, які пропонувалися ними, були непогані, але не могли бути

реалізовані через неосвіченість селян і зловживання чиновників, можливо, сама по собі безневинна, але від неї йде шлях і до масового терору для викорінення «неосвіченості» та «зловживань». Другий аспект сталінізму полягає у тому, що, якщо раніше робились спроби здолати розкол, винищуючи правлячу верхівку, духовну еліту, тобто, умовно кажучи, верхню частину розколотої суспільства, то тепер була здійснена спроба винищити іншу, протилежну частину. Ці утопічні спроби були можливі лише за умови нездатності суспільства шукати міру в новій, складнішій ситуації.

У терорі була своя логіка. Його удари припадали на всі групи суспільства без винятку, і тут існувала повна «рівність». Але в кожній групі вони завдавались найперше по тих людях, які перебували вище середнього рівня, мали особливі знання і вміння. Це дуже важлива, до цього часу недооцінена обставина. Вона стосувалась і правлячої еліти, де терор неухильно й однозначно залишав найменш компетентних. Селекцію терору зверху, як правило, могли пройти лише по-своєму «видатні люди», здатні, не замислюючись, вести всіх за собою у прірву. Але це відбувалося і в кожному селі, де винищувались люди, схильні до торгівлі, до складніших і продуктивніших форм праці, зокрема ті, які шукали шляхи переходу від доекономічних форм господарства до економічних. Це відбувалося в містах, на кожному підприємстві, так було і в науці. Одночасно виявилася й інша, менш важлива, «модернізаторська» функція терору. Він стимулював ті верстви, культурний рівень яких був нижчим від потреб суспільства.

Зі смертю Сталіна для мільйонів людей почався крах порядку, що склався, який вважався гарантом справедливості, космічним організаційним центром. З найдавніших часів у суспільстві панувало уявлення, що життя вождя синкретичним способом пов'язане з долею країни, з її благополуччям та благоустроєм. У разі його хвороби або старіння захворіє та перестане розмножуватись худоба, врожай згниє на полях, епідемія забере людські життя. Від життя вождя залежить хід природних явищ. Смерть Сталіна підірвала віру у життя, тому що гарантія полягала не у тому чи іншому інституті, за який люди несли відповідальність, а в особистості вождя, про смерть якого було неможливо навіть подумати. Численні свідчення розкривають жахливу картину страху та відчаю, які охопили весь Радянський Союз. Санкцію на новий порядок, що будувався, могла дати харизматична особистість, яка спиралася на древню віру в те, що світ будується за допомогою праведних людей. Саме від їхньої праведності залежить збереження космічного порядку. Сталін добре вписався в цю віру й одночасно у віру в патріархального вождя-батька, який несе на своїх плечах увесь тягар відповідальності за суспільство, за кожного, за весь світ, за всесвіт. Його відповідальність в очах народу впливала не з державного порядку. Вона не спиралася на сакральний царський титул. Сталін був природно знайденим тотемом, вищою абсолютною космічною цінністю і, відповідно, безсмертним. Проте настав момент, коли він щез. У цьому парадоксі можна бачити модель будь-якого порушення соціокультурного

закону. Те, що видається природним, що підлягає обговоренню, може виявитись звичайною утопією, яка ставить суспільство над прірвою, тому що об'єктивно далеко не всі мислячі відносини реально можливі, можуть протистояти ентропії, забезпечувати відтворення суспільства.

Висновки. В історії ХХ століття було чимало трагічних сторінок, серед яких небувалим в історії народів світу є спланований і добре організований геноцид українського народу. Організатором і керівником цієї трагедії був Сталін. Насильство і репресії сталінського тоталітарного режиму були спрямовані в першу чергу проти українського народу, який в силу своєї ментальної ідентифікації не сприймав тоталітарного насильства над собою, чий інтелект, освіта, моральні принципи могли стати на перешкоді будівництва «світлого майбутнього».

Сучасні історичні, політичні, правові джерела переконливо свідчать, що в результаті політики і практики сталінського тоталітарного режиму із усіх республік СРСР найбільше постраждала Україна. Відомий американський вчений Р.Конквест писав: «То був апогей «революції згори», - так Сталін називав ці події, під час яких він разом зі своїми поплічниками придушував два елементи, що вважалися запеклими ворогами тоталітарного режиму: радянське селянство в цілому та український народ.

Сталін і його оточення проводили жорстоку, послідовну політику ліквідації передусім будь якої опозиції, а також всіх тих, хто міг сумніватися щодо правильності генерального курсу партії більшовиків на чолі з її вождем. Будь-яка тоталітарна система може існувати тільки, спираючись на насильство, терор, репресії, страх і обман. Істотним чинником її функціонування виступає ідеологія, витончена пропаганда, яка видає брехню за правду.

Найсильнішою зброєю Сталіна як диктатора було насильство як система і її основний елемент – терор, який зумів викликати всезагальний панічний страх.

Сталін вміло створив атмосферу всезагальної напруги і страху, які ніколи не покидали радянських людей. Він постійно влаштовував вищим партійним керівникам страшні випробування на вірність його ідеям і відданість йому особисто. Прагнення досягти й утримуватися при владі, страх, починаючи від низових партійних керівників і найближчого сталінського оточення, змушувало їх беззастережно виконувати всі вказівки вождя і прославляти його мудре керівництво. Ці та інші чинники створювали атмосферу, в якій панувала політика і практика насильства, терору і геноциду народу.

Замислюючись над цією трагедією, важко знайти чітку відповідь і нормальне пояснення цьому феномену. Про цей період сталінського тоталітаризму і його антиправової, антигуманної сутності написано багато, але, на мою думку, ця тема ще довго хвилюватиме тих, кому не є байдужим поняття права, свободи людини, її честь і гідність, закріплені не тільки законодавчо, але й забезпеченні реально. Вивчення та аналіз історичного

минулого і особливо сутності тоталітарного режиму, який міг існувати тільки на базі насильства, репресій і терору, ігноруванні прав і свобод громадян, дає підстави для кращого розуміння процесів і явищ, що відбуваються на пострадянському українському просторі і не простого шляху до становлення демократії.

Список джерел та літератури

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. - К.: Дух і літера, 2002. - 539 с.
2. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. - М.: Текст, 1993. - 304 с.
3. *Баран В.* Теорія тоталітаризму: генеза і сутність // Сучасність. - 1996. - № 9.- С. 57-66.
4. *Випперман В.* Европейский фашизм в сравнении. 1922-1982. <http://lib.ru/POLITOLOG/fascio.txt>
5. *Долженков О.* Тоталітаризм в Україні і проблеми формування та трансформації. – О.: (б.в.), 2000. – 194 с.
6. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві // Український науковий інститут Гарвардського університету. Інститут Критики. – К.: Критика, 2008.- 303 с.
7. *Желев Ж.* Фашизм // Філософська і соціологічна думка. - 1991. - № 1. - С. 127-143; № 2 . - С. 129-142; № 3. - С . 131-146; № 4 - С . 116-135.
8. *Игрицкий Ю.* Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР.- 1990. – № 6 . - С. 172-190.
9. *Климчук В.* Естетика тоталітаризму II Сучасність. - 2001 . - № 4 . - С. 122-134.
10. *Люкс Л.* Большевизм, фашизм, национал-социализм - родственные феномены? // Вопросы философии.-1998.- № 7 . - С . 48-57.
11. *Майборода О.* Глобалізація і вектор історичного розвитку України II Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект / Відп. ред. І. Курас - К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2004.- С. 139-143.
12. *Мартин Т.* Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1933 роки). – К.: Критика, 2013. – 639 с.
13. *Соболь П.* Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929-1933). – К.: Дніпро, 2011. – 531 с.
14. *Юрій М.* Соціокультурний світ України, Вид. 2-е. К.: Кондор. – 790 с.